

УДК 811.161.2'3732:821

О. Ф. Немировська

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології
і методики навчання фахових дисциплін Південноукраїнського
національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського
e-mail: Layma-59@mail.ru*

ОНІМНІ І БЕЗОНІМНІ НОМІНАЦІЇ ЯК АКТУАЛІЗАТОР ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ І ПРОСТОРУ (на матеріалі «Слова о полку Ігоревім»)

Статтю присвячено дослідженню особливостей функціонування і стилістичної ролі онімної лексики і безонімних номінацій як актуалізатора історичного часу і простору, встановлюється їхня роль у створенні художнього хронотопу видатної пам'ятки давньої української літератури — «Слова о полку Ігоревім».

Ключові слова: *онімна лексика, безонімні номінації, художній хронотон, художній / історичний час і простір.*

Час і простір є провідними складовими компонентами літературного твору, одним із чинників побудови цілісного художнього мікросвіту. Неподільна єдність художнього твору, цілісність його сприйняття формується як структура, де складовими векторами виступають час, простір і вектор свідомості, що є характерною для певної епохи. Саме художній час і простір (ХЧП) впливає на добір автором різноманітних прийомів зображення дійсності, в тому числі онімних і безонімних засобів номінації, засобів моделювання сюжетного руху і обрзної системи.

Сучасні лінгвістичні й літературознавчі дослідження фокусують увагу на вивченні часопросторових координат художнього твору, аналізі дій і думок персонажів у вимірах часу і простору, дослідження в даному аспекті авторської концепції, що сприяє глибинному прочитанню і повнішому розумінню художньої природи літературного твору. Особливу роль часопросторові координати відіграють у творах на історичну тематику, де відбиття реального історичного часу і простору знаходиться в основі сюжету, композиції, образної системи та авторського творчого кредо — усіх складових неподільного художнього

цілого. Увага дослідників-мовознавців зосереджена, в основному, на вивченні хронологічно маркованої лексики (ХМЛ), яке здійснюється на матеріалі вітчизняної та зарубіжної історичної прози (В. А. Буда, І. М. Волченко, Г. М. Гайдученко, М. Ю. Жукова, Т. Т. Ковальова, О. В. Коваленко, І. Ю. Марконіна, Л. Г. Панін, О. С. Яковлева та ін.). Зазначений аспект дослідження, безперечно, є досить актуальним, оскільки він сприяє глибинному вивченню ідіостилу письменників, визначенню специфічних рис і особливостей відтворення ними колориту певної історичної доби. Проте поряд із ХМЛ існує значна кількість інших мовних засобів, що є не менш важливими, з т. з. відбиття історичного часу і простору (ІЧП). Найбільш чіткими і семантично наповненими часопросторовими показниками є онімні номінації, що є дійовим чинником актуалізації ІЧП. Значення онімів у зображенні певної історичної доби є надзвичайно важливим. Саме онімна лексика (ОЛ) і безонімні номінації (БН) найбільш чітко окреслюють час і простір, в якому розгортається дія. Проте сьогодні існують лише поодинокі розвідки з питань функціонування онімів у творах на історичну тематику, до того ж увага в них зосереджена, в основному, на стилістичних і текстотворюючих функціях онімів [5, с. 10], хоча ОЛ є досить вагомим фактором відбиття історичного колориту зображуваної епохи. Крім того, майже недослідженим залишається питання функціонування ОЛ і БН у давній українській літературі, зокрема, в перших її писемних пам'ятках, де оніми і апелятивні номінації, крім своєї основної (локативно-темпоральної) функції, містять у собі значний пласт історико-культурної інформації. Саме такою постає перед нами найвидатніша пам'ятка стародавньої української літератури — «Слово о полку Ігоревім», де ОЛ і БН, специфічні особливості їхнього уживання і функціонування правдиво відображають колорит реальної історичної доби.

Отже, **тема** нашої розвідки — ОЛ і БН як фактор відбиття реального історичного часу і простору. **Предметом** дослідження стали онімні реалії «Слова о полку Ігоревім» у перекладі В. Малика, **матеріалом** — контекст «Слова...», що на 22 сторінках друкованого тексту [6, с. 431–453] містить значний за обсягом і семантико-стилістичним потенціалом пласт онімних і безонімних номінацій.

Існування унікальних об'єктів, що їх позначають оніми, надає можливість аналізувати їх на рівні часових та просторових, або ло-

кативних, відношень [4, с. 222]. ОЛ представлена у «Слові» різними розрядами і класами онімів. Незважаючи на те, що більшість з них є реаліями, у контексті поеми вони набувають романтичної експресії. Перш за все, це ВІ та БН головного персонажа, частотність уживання яких є найбільшою порівняно з номінаціями інших персонажів — історичних осіб; вони утворюють розгорнутий номінаційний ряд (НР): *Ігор* [6, с. 434; 435 — 2; 436 — 3; 441; 443; 448; 453 — 3; 454 — 2; 455 — 2]; *Ігор Святославич* [6, с. 433; 455]; *Ігор, внук Олегів* [6, с. 434]; *Ігор-князь* [6, с. 435; 444; 453 — 2; 455]; *князь Ігор* [6, с. 444; 453]; *хоробрий Святославич* [6, с. 437]; *буйний Святославич* [6, с. 447; 448; 449]; *брат* [6, с. 435]; *князь* [6, с. 436]. Інші ВІ уживаються значно менше, хоча деякі також утворюють невеликі НР: *Ян* [6, с. 433 — 3; 434 — 2; 451; 455]; *Велесів внуче* [6, с. 434]; *соловій часу давнього* [6, с. 434]; *Всеволод* [6, с. 435 — 2; 439 — 2; 443; 445; 448; 449; 455]; *милий брат Всеволод* [6, с. 441]; *давній великий Всеволод, син Ярославів* [6, с. 440]; *Володимир* [6, с. 434; 445; 446]; *Володимир Ігорович* [6, с. 455]; *той старий Володимир* [6, с. 451]; *Всеслав* [6, с. 449; 450]; *Всеслав-князь* [6, с. 451]; *Мстислав* [6, с. 448]; *хоробрий Мстислав* [6, с. 433]; *Роман* [6, с. 448]; *красний Роман Святославич* [6, с. 433]; *Олег* [6, с. 440]; *Олег Святославич* [6, с. 439]; *Олег Гориславич* [6, с. 440]; *Святослав* [6, с. 444 — 2; 445; 450]; *Святослав грізний великий київський* [6, с. 443]; *Ярослав* [6, с. 446; 450]; *старий Ярослав* [6, с. 433]; *галицький Осмомисл Ярослав* [6, с. 447]; *Ярославна* [6, с. 452 — 3]; *Ярополк* [6, с. 440]; *Редедя* [6, с. 433]; *Ізяслав, син Васильків* [6, с. 449]; *Інгвар* [6, с. 448]; *Давид* [6, с. 447]; *красна Глібівна* [6, с. 439]; *Рюрик* [6, с. 447]. Зустрічаються також збірні ВІ, поєднання антропонімів у розгорнутій синтаксичній конструкції: *Святославичі* [6, с. 435]; *два хоробрі Святославичі — Ігор та Всеволод* [6, с. 443]; *всі три Мстиславичі* [6, с. 448]; *всі внуки Всеславові* [6, с. 450]. Окрему групу становлять ВІ половців: *Ізак* [6, с. 438; 454 — 2; 455 — 2]; *Кончак* [6, с. 438; 448; 454 — 3; 455 — 2]; *Коб'як* [6, с. 443 — 2]; *Овлур* [6, с. 453 — 2]; *Шарукан* [6, с. 445], які також сприяють правдивому відтворенню історичної правди. Отже, антропоніми і БН утворюють чітку темпоральну прив'язку; темпоральними показниками виступають також лексема-історизм *князь*, що уживається стосовно кількох персонажів. Антропоніми є досить активною частиною «Слова», що «визначає напрямок у формуванні і функціонуванні всього ономастикону» [6, с. 12] і, перш за все, топонімів, що представлені досить

широко і в різних варіаціях: *Руська земля* [6, с. 437; 438, 440; 441; 443 — 2; 445; 451; 454; 455 — 2]; *земля Руська* [6, с. 434; 441; 442; 443; 447; 448; 449; 450; 453]; *Половецька земля* [6, с. 446;]; *земля Половецька* [6, с. 434; 441; 443; 450; 452; 453]; *поле Половецьке* [6, с. 436; 455]; *Лукомор'я* [6, с. 433]; *Помор'я* [6, с. 435]; *Посуля* [6, с. 436]; *Хинова, Литва, Ятваги, Деремела* [6, с. 448] (хороніми); *Білгород, Дудутки* [6, с. 450]; *Київ* [6, с. 434; 440; 443 — 2; 444; 447; 450; 451 — 2; 455]; *Корсунь* [6, с. 436]; *Курськ* [6, с. 435]; *Новіград* [6, с. 434]; *Новуград* [6, с. 450]; *город Переяслав* [6, с. 449]; *Плісеньск* [6, с. 444]; *Полоцьк* [6, с. 451]; *Путивль* [6, с. 434; 452]; *Римів* [6, с. 446]; *Сурож* [6, с. 436]; *город Тмutorакань* [6, с. 440; 445]; *Чернігів* [6, с. 439; 440; 443] (астіоніми); *Волга* [6, с. 435; 447]; *Двина* [6, с. 449]; *Дніпро Словутич* [6, с. 452]; *Донець* [6, с. 453 — 3; 454]; *великий Дон* [6, с. 436 — 3; 439; 442; 445; 447; 448; 453]; *малий Донець* [6, с. 453]; *Дунай* [6, с. 447; 451 — 2; 455]; *Капина* [6, с. 440]; *ріка Каяла* [6, с. 438]; *Немига* [6, с. 450 — 3]; *ріка Стугна* [6, с. 454]; *Рось* [6, с. 448]; *Сула* [6, с. 434; 448; 449] (потамоніми); *гори Угорські* [6, с. 447]; *Кам'яні гори* [6, с. 451] (ороніми); *дебрі Кисані* [6, с. 444] (дромонім); *Свята Софія* [6, с. 440; 451]; *Свята Богородиця Пирогоща* [6, с. 455] (еклезіоніми); *Боричів* [6, с. 455] (урбанонім).

Як свідчить наведений перелік, топонімікон разом із антропонімами є дійовим засобом побудови локально-темпоральної домінанти, чітким показником історичного часу, що охоплює період з квітня по серпень 1185 року, пов'язаний із походом князя *Ігоря Новгород-Сіверського* проти *половецького хана Кончака* та його трагічними наслідками, і це зумовлює використання відповідного локального, темпорального фону. Топоніми «завжди мають свої очевидні або приховані художні мотивації, прямі або непрямі натяки, що розкриваються в літературній композиції тексту і за його межами (історичні мотивації та асоціації» [9, с. 83]. Саме ці асоціації співвідносяться з творами на історичну тематику. Крім того, історичний фон утворюють хронологічно марковані, «ретроспективні» топоніми — давні назви географічних об'єктів, в т. ч. і тих, що сьогодні вже не існують: *Руська земля* (первісно — Київська земля) [6, с. 472]; *Римів* (город на нижній Сулі, знищений Кончаком) [6, с. 473]; *Тмutorакань* (давньогрецьке місто на Таманському півострові) [6, с. 472]; *Білгород* (місто на Ірпені, сьогодні — село Білгородка) [6, с. 474]; *Немига* (річка, тепер вулиця у Мінську) [6, с. 474];

Боричів узвіз (сучасний Андріївський узвіз) [6, с. 475]. Водночас відтінку поетичності надають оповіді відповідні лексеми-означення і прикладки, що оточують топоніми і є засобом стилізації: *Путивль-город* [6, с. 452 — 2]; *Каяла-ріка* [6, с. 451]; *Каяла, ріка половецька* [6, с. 444]; *бистра Каяла* [6, с. 441]; *на ріці на Каялі* [6, с. 445]; *Дон великий* [6, с. 434; 436; 438 — 2]; *синій Дон* [6, с. 436].

Виразним актуалізатором часу і простору в «Слові» є відонімні (посесивні) словосполучення: 1) посесивні конструкції з присвійним прикметником: *похід Ігорів* [6, с. 433]; *стяги Ігореві* [6, с. 441]; *рани Ігореві* [6, с. 447; 448; 449]; *слід Ігоревий* [6, с. 454]; *хоробрі полки Ігореві* [6, с. 438]; *Ігорів хоробрий полк* [6, с. 442]; *полк Коб'яковий* [6, с. 452]; *гридниця Святославова* [6, с. 443]; *Святославові човни* [6, с. 452]; *син Глібовий* [6, с. 446]; *відважні сини Глібові* [6, с. 447]; *надбання Всеславо-ве* [6, с. 450]; *мати Ростиславова* [6, с. 454]; *земля Троянова* [6, с. 442]; *тропа Троянова* [6, с. 434]; *образа Олегова* [6, с. 440]; *походи Олегові* [6, с. 439]; *Олегове хоробре гніздо* [6, с. 438]; *Рюрикові, Давидові стяги* [6, с. 451]; *Святославів, Ярославів піснетворець* [6, с. 455]; *Ярославнин голос* [6, с. 451]; *Стрибожжі внуки* [6, с. 438]; *Дажбожий внук* [6, с. 440; 442]; *часи Бусові* [6, с. 445]; *готські красні діви* [6, с. 445]; 2) посесивні конструкції з безпрійменниковим родовим відмінком: *Олега-когана співець* [6, с. 455]; *дебрі Кисані* [6, с. 444]. А словосполучення *літа Ярославові*, *віки Троянові* [6, с. 439], *на сьомім віці Трояновім* [6, с. 450] акцентують читачку увагу саме на **часі** — літературно-поетичний образ «формально розгортаючись у часі (...) своїм змістом відтворює просторово-часову картину світу, причому в її символіко-ідеологічному, ціннісному аспекті» [7, с. 1174].

Поряд із онімами активну участь у створенні ХЧП беруть БН. Так, вагомим чинником побудови художнього локусу є відносна локалізованість, що виражається у «Слові» лексемами і словосполученнями: *земля* [6, с. 438]; *поле* [6, с. 437]; *поля* [6, с. 439 — 2]; *море* [6, с. 438 — 2; 439; 442; 453; 455]; *по землях* [6, с. 447]; *за землями* [6, с. 448]; *чисте поле* [6, с. 435]; *поле незнане* [6, с. 447]; *поля широкії* [6, с. 434]; *великі поля* [6, с. 437]; *поля і гори* [6, с. 434]; *болота та грузькі місця* [6, с. 437]; *на море* [6, с. 452]; *синє море* [6, с. 444]; *на синьому морі* [6, с. 452]; *на березі синього моря* [6, с. 445]; *з усіх сторін* [6, с. 442]. Відносна локалізованість допомагає уникнути перевантаження контексту ВН, сприяє панорамності зображення.

Темпоральні показники у контексті «Слова» узгоджуються із локальними. «Час і простір (...) дуже помітно «диктує» свої форми, ознаки і навіть функції» [1, с. 227]. Найактивнішим у поемі є датування за частинами доби: *день* [6, с. 441]; *ніч* [6, с. 435; 437]; *сю ніч з вечора* [6, с. 444]; *опівночі* [6, с. 436; 450; 453]; *під полудень* [6, с. 441]; *світанок* [6, с. 454]; *рано* [6, с. 451; 452]; *рано перед зорями* [6, с. 441]; *погасли вечірні зорі* [6, с. 453]; зустрічається також позначення повторюваності, тривалості дії в часі: *ночами* [6, с. 451]; *щоранку* [6, с. 440]; *від досвіту до вечора* [6, с. 440]; *від вечора до розсвіту* [6, с. 441]; датування годинами: *ся година* [6, с. 446]; *невесела година* [6, с. 441]; датування за днями тижня: *спозарання у п'ятницю* [6, с. 437]; позначення певного періоду: *нині* [6, с. 451]. Також вагомим чинником утворення темпоральності є лексема *час*, що є одним із засобів вираження таксису [3, с. 85]. Вона вживається у складі словосполучень, постійно акцентуючи увагу читача на художній темпоральності: *час давній* [6, с. 434; 455]; *наш час* [6, с. 434; 447]; *часи Бусові* [6, с. 445]; *давні часи* [6, с. 451]; *щасливі часи* [6, с. 442]; *давніх часів усобиці* [6, с. 433].

У «Слові» зустрічаються дві лексеми на позначення *дороги*, яка тісно переплітається із часопросторовими категоріями і є одним із показників відкритості, динамічності художнього простору: *шлях* [6, с. 454] і *путь* [6, с. 447; 453]. Обидві вони пов'язані із втечею князя *Ігоря* з полону: «*Дятли стукотом Ігореві шлях до ріки вказують*» [6, с. 454]; «*Ігореві-князю Бог путь указує*» [6, с. 453]. Один раз лексема *путь* уживається у контексті оповіді про князя *Ярослава Осмомисла*, який «*своїми залізними полками заступив королеві путь*» [6, с. 447], а також при розповіді про діяння князя *Веслава*: «*Веслав-князь (...) великому Хорсові вовком путь перебігав*» [6, с. 451].

ХЧП у контексті «Слова» тісно пов'язаний з усіма рівнями художності — авторською концепцією, переживаннями і вболіваннями автора за долю рідної землі. Різноманітні мовностилістичні засоби, у поєднанні з хронотопічними, перетворюють онімні і безонімні номінації у виразні конотеми, підкреслюючи майстерність, образність мислення, гостроту думки автора. Перш за все, це окремі оніми, а також онімні і, зокрема, топонімічні масиви, що створюють масштабність, панорамність оповіді; вони уживаються у складі тропів і фігур — антитези: «*Почнемо ж братіє, повість сію, від старого Володи-мира до нинішнього Ігоря*» [6, с. 434]; «*Коні іржуть за Сулою — дзвенить*

слава в **Києві**; труби трублять у **Новіграді** — стоять стяги в **Путівлі**» [6, с. 434]; «**Веслав-князь** (...) із **Києва** дорискував до валів **Тматораканя** (...) Йому в **Полоцьку** подзвонили заутреню рано у **Святій Софії** у дзвони, а він у **Києві** дзвін той чув» [6, с. 451]; градації: «...то див озвався наверху дерева, — велить прислухатись землі незнаній — **Волзі і Помор'ю, і Посуллю, і Сурожу, і Корсуню...**» [6, с. 435–436]; «Як ідуть — гуде земля, і многі племена — **Хинова, Литва, Ятваги, Деремела** і половці — сулиці свої кидають, і голови свої склоняють» [6, с. 448]; «Були віки **Тролянові**, минули літа **Ярославові**, були походи **Олегові...**» [6, с. 439]; «Билися день, билися **другий**, а на **третій**, під полудень, упали стяги **Ігореві**» [6, с. 441]; риторичних звертань: «**Рано** почали ви **Половецьку** землю мечами вражати, а собі слави шукати!» [6, с. 446]; «**Ярославе** і всі внуки **Всеславо-ві!** (...) своїми крамолами почали наводити ви поганих на землю **Руську**, на надбання **Всеславо-ве**. Бо із-за уособиць ваших почалося насильство від землі **Половецької!**» [6, с. 451].

Виразна експресія досягається завдяки онімному трикутнику з антропонімом *Ігор-князь* на вершині у мікроконтексті «*Ігореві-князю* Бог путь укаже із землі *Половецької* в землю *Руську*» [6, с. 453]. Трикутник створює перспекцію майбутнього повернення на батьківщину, надії на кращу долю. Отже, поєднання різних мовностилістичних засобів сприяє увиразненню художньої образності, збагачує контекст яскравими конотаціями. «Можливості і перспективи, закладені у слові, є безкінечними», — справедливо зазначає М. Бахтін [2, с. 142].

Таким чином, проведений аналіз онімних і безонімних номінацій як засобів утворення історичного часу і простору у контексті «Слова о полку Ігоревім» дозволяє дійти висновку про значну роль часопросторових показників у поемі. ХЧП є дійовим засобом відтворення історичної правди, засобом відбиття переживань автора за майбутнє рідної землі, розкриття авторського кредо, завдяки чому «Слово о полку Ігоревім» є найвидатнішою пам'яткою стародавньої української літератури і безпосередньо пов'язане із вітчизняною історією, героїчним минулим Київської Русі.

Список використаної літератури:

1. Андрущенко Л. Простір – поезія – час / Л. Андрущенко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – К.; Одеса, 2002. – Вип. 10. – С. 227– 232.

2. Бахтин М. М. Проблемы текста. Опыт философского анализа / М. М. Бахтин // Вопросы литературы. – 1976. – № 10. – С. 122– 151.
3. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження: монографія / О. І. Бондар. – Одеса, 1996. – 192 с.
4. Єриш Л. О. Просторово-часова рамка існування онімних одиниць у тексті / Л. О. Єриш // Антология поэтонимологической мысли / отв. ред. Е. С. Отин; подгот. текста В. М. Калинин. – Донецк: Юго-Восток, 2008. – Т. 1: В. Н. Михайлов: Избранное. Михайловские чтения 2007–2008. – 418 с.
5. Крупеньова Т. І. Функції власних назв у драматичних творах Лесі Українки: монографія / Т. І. Крупеньова. – Одеса: Астропринт, 2004. – 160 с.
6. Малик В. К. Князь Ігор / В. К. Малик. – Харків: Фоліо, 2014. – 476 с.
7. Роднянская И. Б. Художественное время и художественное пространство / И. Б. Роднянская // Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: Интелвак, 20001. – С. 1174– 1176.
8. Силаева Г. А. Антропонимия художественных произведений Л. Н. Толстого: учебное пособие по спецкурсу. – Рязань, 1986. – 75 с.
9. Фoniaкова О. И. Имя собственное в художественном тексте: учебное пособие. – Л., 1990. – 103 с.
10. Шотова-Ніколенко Г. В. Онімний простір романів Ю. І. Яновського: АКД / Г. В. Шотова-Ніколенко. – Одеса, 2006. – 21 с.

Немировская А. Ф.

кандидат филологических наук,
доцент кафедры украинской филологии и методики обучения
специальным дисциплинам Южноукраинского национального педагогического
университета имени К. Д. Ушинского
e-mail: Layma-59@mail.ru

**ОНИМНЫЕ И БЕЗОНИМНЫЕ НОМИНАЦИИ КАК АКТУАЛИЗАТОР
ИСТОРИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА (на материале «Слова
о полку Игореве»)**

Резюме

Статья посвящена исследованию особенностей функционирования и стилистической роли онимных и безонимных номинаций как актуализатора исторического времени и пространства; определяется их роль в создании художественного хронотопа выдающегося памятника древнеукраинской литературы — «Слова о полку Игореве».

Ключевые слова: онимная лексика, безонимные номинации, художественный хронотон, художественное / историческое время и пространство.

Niemirowskaja A.

Candidate of Philological Science,
Senior Lector at the Chair of Ukrainian Philology
and methods of teaching of special subjects,
South-Ukrainian K. D. Ushynsky National University
E-mail: Layma-59@mail.ru

**THE ONYMS AND THE APPELLATIVE NOMINATIONS AS THE MEANS
OF CREATION OF ARTISTIC TIME AND ARTISTIC SPACE (based on «The
Tale of Igor's Campaign»)**

Abstract

The **object** of the article is the onyms and the appellative nominations in the Old Ukrainian poem «The Tale of Igor's Campaign». The subject of research is proper names and appellatives as the means of creation of the artistic time and the artistic space. The **purpose** of analysis is to determine the artistic functions, peculiarities of usage, the stylistic connotations, the expression and the potential, the variation of the temporal and the local lexical paradigm in the poem. First of all, the usage of the onyms and the appellative nominations depends on the contents and the theme, the author's idea are the artistic functions, peculiarities of usage, the stylistic connotations, the expression and the potential, the variation of the temporal and the local lexis paradigm in the poem. First of all, the usage of the onyms and the appellative nominations depends on the contents and the theme, the author's idea that leads

*to certain functioning of the nominations, the organization of peculiarities of the paradigm in the poetry. The using of each lexeme is well thought out by the author, and every lexeme illustrates the wide range of imaginative transformations as well as close interaction with other lingual and extra-lingual factors. The **result of the study** indicates the frequency dynamics of the proper names and the appellatives. Scope amplitude depends on lingual and extra-lingual factors. Signs are bright, significant and active indicators of the specific nature of the author's writing, the lexemes reveal the subject and the author's conception.*

Key words: proper name, appellative nominations, artistic chronotope, artistic / historical time and space.

Надійшла до редакції 12.06.2016